

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० व उच्च शिक्षणातील बदल

डॉ. सर्जेराव पांडुरंग चव्हाण

सहयोगी प्राध्यापक

शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, रत्नागिरी

प्रस्तावना

ऐतिहासिकदृष्ट्या, भारताला शतकानुशतके ज्ञान प्रसारित करण्याची आणि शिक्षण देण्याची एक समृद्ध आणि सुस्थापित परंपरा होती. प्राचीन भारतात तक्षशिला, नालंदा आणि मिथिला अशी किमान १५ विद्यापीठे किंवा उच्च शिक्षण केंद्रे अस्तित्वात होती, त्यापैकी काहींचा उल्लेख करायचा झाला तर. बर्बर आक्रमक आणि हल्लेखोरांच्या सततच्या आक्रमणांमुळे, ती विद्यापीठे कोसळली आणि पूर्णपणे नष्ट झाली. तथापि, "गुरुकुल" प्रणाली अंतर्गत शिकवणी आणि परंपरांचे समृद्ध मूल्य कायम राहिले.

जवळजवळ १८ वर्षांच्या दीर्घ कालावधीनंतर, १९६६ मध्ये कोठारी आयोग, १९६८ मध्ये राष्ट्रीय शिक्षण धोरण आणि त्यानंतर १९८६ मध्ये, ज्यामध्ये १९९२ मध्ये (१९८६/९२) सुधारणा करण्यात आल्या, १९९३ मध्ये यशपाल समिती, २००६ मध्ये राष्ट्रीय ज्ञान आयोग, २००९ मध्ये टंडन समिती आणि २०१९ मध्ये तिसरी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, भारतातील शैक्षणिक सुधारणांच्या उत्क्रांतीतील प्रमुख टप्पे होते ज्यामुळे विकसित होत असलेल्या आव्हानांशी संबंधित धोरणे आकारली गेली.

शिक्षणात "सामग्री" कमी आणि विचार प्रक्रिया, टीकात्मक विश्लेषण आणि समस्या सोडवण्याचा दृष्टिकोन जास्त असावा हे सुनिश्चित करणे शहाणपणाचे ठरेल. त्यामुळे शिकणारा अधिक सर्जनशील, नाविन्यपूर्ण, अनुकूल आणि बहुआयामी विचारवंत बनला पाहिजे. अध्यापनशास्त्राचे उद्दिष्ट शिक्षण अधिक "अनुभवात्मक, समग्र, एकात्मिक, चौकशी-केंद्रित, शोध-केंद्रित, शिकणारा-केंद्रित, चर्चा-आधारित, लवचिक आणि अर्थातच आनंददायी" बनवणे असले पाहिजे. अभ्यासक्रमात विज्ञान आणि गणिताव्यतिरिक्त मूलभूत कला, हस्तकला, मानवता, खेळ, क्रीडा आणि तंदुरुस्ती, भाषा, साहित्य, संस्कृती आणि मूल्ये समाविष्ट केली पाहिजेत, जेणेकरून विद्यार्थ्यांचे सर्व पैलू आणि क्षमता विकसित होतील; आणि शिक्षण अधिक व्यापक, उपयुक्त आणि विद्यार्थ्यांसाठी समाधानकारक

बनवले पाहिजे. शिक्षणाने चारित्र्य घडवले पाहिजे, विद्यार्थ्यांना नैतिक, तर्कसंगत, दयाळू आणि काळजी घेणारे बनवले पाहिजे, त्याच वेळी त्यांना "फायदेशीर, परिपूर्ण रोजगारासाठी" तयार केले पाहिजे. NEP २०२० आणि मागील धोरणांमधील मूलभूत आणि आदर्श बदल म्हणजे, शैक्षणिक संरचनेच्या सर्व पैलूंमध्ये "पुनरावृत्ती आणि सुधारणा" करणे, ज्यामध्ये त्याचे नियमन आणि प्रशासन यांचा समावेश आहे, जेणेकरून एक नवीन प्रणाली तयार केली जाईल, जी २१ व्या शतकातील आकांक्षा असलेल्या शैक्षणिक उद्दिष्टांशी सुसंगत असेल आणि भारताच्या पारंपारिक मूल्य प्रणालीवर बांधली जाईल आणि प्रत्येक व्यक्तीची सर्जनशील क्षमता विकसित करण्यावर अधिक भर दिला जाईल.

उद्दिष्टे

१. नवीन शैक्षणिक धोरणाची थोडक्यात ओळख करून घेणे.
२. पूर्वीच्या शैक्षणिक धोरणांपेक्षा नवीन शैक्षणिक धोरण कसे वेगळे आहे याची माहिती घेणे.
३. नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये उच्च शिक्षणाच्या तरतुदी जाणून घेणे.
४. नवीन शैक्षणिक धोरणाचे फायदे व मर्यादा जाणून घेणे.

नवीन शैक्षणिक धोरणाची ओळख

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० भारतातील शाळा आणि महाविद्यालयांच्या कामकाजात मोठे बदल घडवून आणू इच्छिते. जगभरातील ज्ञानाच्या बाबतीत भारताला एक मजबूत देश बनवण्याची आशा आहे. २९ जुलै २०२० रोजी पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी यांनी एका बैठकीचे नेतृत्व केले जिथे राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० ला मंजुरी देण्यात आली. या नवीन धोरणाने १९८६ मध्ये बनवलेल्या जुन्या धोरणाची जागा घेतली.

भारताच्या शैक्षणिक क्षेत्रात एक महत्त्वाचा टप्पा असलेले राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० (एनईपी २०२०) परिवर्तन आणि नवोपक्रमाच्या एका नवीन युगाची सुरुवात करते.

- **सार्वत्रिक शिक्षण** : नवीन धोरणाचा उद्देश प्रीस्कूल ते हायस्कूलपर्यंत सर्व मुलांना शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून देणे आहे. २०३० पर्यंत प्रत्येक मुलाला शाळेत पोहोचवणे हे ध्येय आहे.
- **शाळा सोडलेल्या मुलांना परत आणणे** : या धोरणात सध्या शाळेत नसलेल्या २ कोटी मुलांना परत आणण्याची योजना आहे.
- **नवीन शाळेची रचना** : शाळांची शिकवण्याची पद्धत बदलेल. १२ वर्षांचे शालेय शिक्षण असेल आणि लहान मुलांसाठी ३ वर्षांचे प्रीस्कूल किंवा अंगणवाडी असेल.
- **मूलभूत शिक्षण कौशल्ये** : हे धोरण मुलांना लहानपणापासूनच मूलभूत वाचन, लेखन आणि गणित कौशल्ये शिकण्यास मदत करण्यावर लक्ष केंद्रित करते. ते शैक्षणिक, क्रियाकलाप आणि नोकरीशी संबंधित कौशल्ये यासारख्या विविध प्रकारच्या शिक्षणाचे मिश्रण देखील करू इच्छिते. इयत्ता ६ वी पासून, विद्यार्थी वास्तविक जगाच्या अनुभवासह नोकरी कौशल्ये शिकू शकतात.
- **स्थानिक भाषेचे शिक्षण** : किमान इयत्ता ५ वी पर्यंत, विद्यार्थी त्यांच्या स्वतःच्या भाषेत किंवा स्थानिक भाषेत शिकतील. यामुळे त्यांना चांगले समजण्यास मदत होते.
- **मूल्यांकन करण्याचा नवीन मार्ग** : फक्त परीक्षा देण्याऐवजी, विद्यार्थी सर्व क्षेत्रात कसे सुधारणा करत आहेत हे पाहण्यासाठी त्यांचा मागोवा घेतला जाईल. यामुळे ते किती चांगले शिकत आहेत हे समजण्यास मदत होते.
- **उच्च शिक्षण वाढ** : या धोरणात अधिकाधिक विद्यार्थ्यांनी महाविद्यालयात जावे अशी अपेक्षा आहे. २०३५ पर्यंत ५०% पात्र विद्यार्थी महाविद्यालयात प्रवेश घेण्याचे उद्दिष्ट आहे. याचा अर्थ महाविद्यालयांमध्ये ३.५ कोटी नवीन जागा जोडणे.
- **लवचिक महाविद्यालयीन विषय** : महाविद्यालयात, विद्यार्थी त्यांना आवडणारे विषय निवडू शकतात आणि हवे असल्यास ते बदलू शकतात. यामुळे त्यांना त्यांच्या आवडीनुसार शिक्षण घेण्यास मदत होते.
- **सुलभ प्रवेश आणि निर्गमन** : विद्यार्थी वेगवेगळ्या टप्प्यांवर महाविद्यालयातून बाहेर पडू शकतात किंवा प्रवेश करू शकतात आणि तरीही त्यांनी जे शिकले आहे त्याचे प्रमाणपत्र मिळवू शकतात. यामुळे विद्यार्थ्यांसाठी ते लवचिक बनते.
- **क्रेडिट सिस्टम** : विद्यार्थ्यांना त्यांचे क्रेडिट एका कॉलेजमधून दुसऱ्या कॉलेजमध्ये ट्रान्सफर करण्यास मदत करण्यासाठी एक सिस्टम स्थापित केली जाईल. अशा प्रकारे, महाविद्यालये बदलल्यास त्यांना सर्व काही नव्याने सुरू करावे लागणार नाही.
- **संशोधन केंद्र** : शिक्षणातील संशोधनाला मदत करण्यासाठी एक नवीन संघटना स्थापन केली जाईल. यामुळे शिक्षण अधिक चांगले करण्यासाठी नवीन कल्पना आणि मार्गांना प्रोत्साहन मिळेल.
- **नियमन आणि स्वायत्तता** : महाविद्यालयांसाठी नियमांची काळजी घेणारी एकच प्राधिकरण असेल, परंतु ती वेगवेगळ्या भागांमध्ये संघटित केली जाईल. तसेच, कालांतराने महाविद्यालयांना स्वतःचे निर्णय घेण्यास अधिक स्वातंत्र्य मिळेल.
- **कमी संलग्नता** : १५ वर्षांमध्ये, महाविद्यालये मोठ्या विद्यापीठांशी जोडण्याची व्यवस्था कमी होईल. महाविद्यालयांना स्वतःचे निर्णय घेण्याचे अधिक स्वातंत्र्य मिळेल.
- **तंत्रज्ञानाचा वापर** : या धोरणात शिक्षणात तंत्रज्ञानाचा अधिकाधिक वापर करायचा आहे, ज्यामुळे ते सर्वांसाठी न्याय्य होईल. शिक्षणात तंत्रज्ञानाचा वापर कसा करायचा याबद्दल चर्चा करण्यासाठी एक गट तयार केला जाईल.
- **समान संधी** : हे धोरण सर्वांना शिक्षणात समान संधी मिळावी यावर लक्ष केंद्रित करते. आव्हानांना तोंड देणाऱ्या प्रदेशांसाठी आणि गटांसाठी विशेष कार्यक्रमांना देखील ते समर्थन देते.
- **वेगवेगळ्या भाषा शिकणे** : हे धोरण अनेक भाषा शिकण्याच्या कल्पनेला प्रोत्साहन देते. तसेच, पाली, फारसी आणि प्राकृत यासारख्या भाषा शिकण्यास मदत करण्यासाठी संस्था स्थापन केल्या जातील.

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० वेगळेपण

कोठारी आयोगाच्या शिफारशींवर आधारित राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NPE) प्रथम १९६८ मध्ये तयार करण्यात आले. NPE १९८६ मध्ये समाजातील सर्व घटकांना शिक्षण देणे, प्राथमिक शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे आणि मुक्त विद्यापीठे स्थापन करणे यावर लक्ष केंद्रित केले गेले. नंतर, कृती आराखडा (POA) १९९२ मध्ये बालपणीची काळजी आणि शिक्षण आणि प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण यावर विशेष भर देण्यात आला. NEP २०२० हे खालील कारणांमुळे पूर्वीच्या धोरणांपासून वेगळे आहे आणि वेगळे आहे.

- **समग्र विकासावर लक्ष केंद्रित करा :** भारताची प्रतिभा आणि मानवी संसाधने समृद्ध करण्यासाठी समीक्षात्मक विचारसरणी, चर्चा आणि विश्लेषणात्मक शिक्षणावर भर देऊन.
- **व्यावसायिक शिक्षणाचे एकत्रीकरण:** हे धोरण व्यावसायिक शिक्षणाचे महत्त्व ओळखते आणि ते मुख्य प्रवाहातील शिक्षणाशी एकत्रित करण्याचे उद्दिष्ट ठेवते.
- **तंत्रज्ञान-सक्षम शिक्षणावर भर:** नवीन शिक्षण धोरण शिक्षणातील तंत्रज्ञानाचे महत्त्व ओळखते आणि शिक्षण अनुभव वाढविण्यासाठी डिजिटल साधने आणि प्लॅटफॉर्मचा वापर करण्यास प्रोत्साहन देते.
- **निवडीच्या अधिकारासह बहुभाषिकतेला प्रोत्साहन:** नवीन धोरण बहुभाषिकतेचे महत्त्व अधोरेखित करते आणि इंग्रजी आणि हिंदीसह प्रादेशिक भाषांचे शिक्षण अत्यंत आवश्यक लवचिकतेसह प्रोत्साहित करते.
- **लवचिक आणि बहुविद्याशाखीय अभ्यासक्रम:** NEP २०२० मध्ये विषय निवड, शाळांमध्ये सॉफ्टवेअर प्रशिक्षण, क्रेडिट हस्तांतरण, बहुविध प्रवेशिका आणि एक्झिट सिस्टमची सुविधा आहे जेणेकरून संस्थांना अधिक अंतर्गत स्वायत्तता मिळेल.

नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये उच्च शिक्षणाच्या तरतुदी

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये स्तरनिहाय तरतुदी मांडण्यात आलेल्या आहेत उच्च शिक्षणासाठी खालील तरतुदीचा विचार समितीने केलेला आहे.

समग्र बहुविद्याशाखीय शिक्षण

१. या धोरणात लवचिक अभ्यासक्रमासह व्यापक, बहु-विद्याशाखीय, समग्र पदवीपूर्व शिक्षण, विषयांचे सर्जनशील संयोजन, व्यावसायिक शिक्षणाचे एकत्रीकरण आणि योग्य प्रमाणपत्रासह अनेक प्रवेश आणि निर्गमन बिंदूंचा समावेश आहे.
२. वेगवेगळ्या उच्च शिक्षण संस्थांकडून मिळवलेले शैक्षणिक क्रेडिट डिजिटल पद्धतीने साठवण्यासाठी एक शैक्षणिक बँक ऑफ क्रेडिट स्थापन केली जाणार आहे.
३. उच्च शिक्षणात मजबूत संशोधन संस्कृती वाढवण्यासाठी आणि संशोधन क्षमता निर्माण करण्यासाठी राष्ट्रीय संशोधन प्रतिष्ठानची स्थापना एक सर्वोच्च संस्था म्हणून केली जाईल.

नियमन

१. वैद्यकीय आणि कायदेशीर शिक्षण वगळता उच्च शिक्षणासाठी भारतीय उच्च शिक्षण आयोग (HECI) ही एक व्यापक संस्था असेल.

शिक्षणातील तंत्रज्ञान

१. शिक्षण, मूल्यांकन, नियोजन आणि प्रशासन वाढविण्यासाठी तंत्रज्ञानाच्या वापरावर विचारांच्या मुक्त देवाणघेवाणीसाठी एक व्यासपीठ प्रदान करण्यासाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान मंच (NETF) ही एक स्वायत्त संस्था तयार केली जाईल.

भारतीय भाषांचा प्रचार

२. राष्ट्रीय शिक्षण धोरणात भारतीय भाषांतर आणि व्याख्या संस्था (ITI), पाली, फारसी आणि प्राकृतसाठी राष्ट्रीय संस्था (किंवा संस्था) स्थापन करण्याची, HEI मधील संस्कृत आणि सर्व भाषा विभागांना बळकटी देण्याची शिफारस केली आहे.

उच्च शिक्षणाचे आंतरराष्ट्रीयीकरण

- उच्च कामगिरी करणाऱ्या भारतीय विद्यापीठांना इतर देशांमध्ये कॅम्पस स्थापन करण्यास प्रोत्साहित केले जाईल.
- त्याचप्रमाणे, निवडक जागतिक विद्यापीठांना भारतात काम करण्याची परवानगी दिली जाईल.

नवीन शैक्षणिक धोरणाचे फायदे

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० चे पुढीलप्रमाणे फायदे सांगता येतील.

१. **जागतिक मान्यता :** शिक्षणाला आंतरराष्ट्रीय मानकांशी जुळवून घेते, जागतिक स्पर्धात्मकता वाढवते.
२. **व्यापक दृष्टीकोन :** एनईपी प्रीस्कूल ते डॉक्टरेट अभ्यासापर्यंतच्या शिक्षणाला संबोधित करते आणि व्यावसायिक पदवी ते व्यावसायिक प्रशिक्षण यांचा समावेश करते.
३. **बालपणीचा भर :** मुलांचे भविष्य घडवण्यात ३ ते ८ वयोगटातील मुलांची महत्त्वाची भूमिका ओळखून ५+३+३+४ मॉडेल स्वीकारते.
४. **संशोधनावर भर :** नवोन्मेष आणि समीक्षात्मक विचारांना चालना देण्यासाठी संशोधन-केंद्रित दृष्टिकोनाला प्रोत्साहन देते.
५. **कमी केलेले नियम :** शैक्षणिक संस्थांना नियतकालिक तपासणीपासून मुक्त करणे, स्व-मूल्यांकन आणि ऐच्छिक घोषणा करण्यास प्रोत्साहन देणे हे धाडसीपणे नमूद करते.

६. **समग्र दृष्टिकोन**: शैक्षणिक समस्या, संरचनात्मक असमानता, प्रवेश असमानता आणि मोठ्या प्रमाणात व्यापारीकरणाच्या समस्येवर लक्ष केंद्रित करणे हे उद्दिष्ट आहे.
७. **समावेशक उपाययोजना**: सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या वंचित मुलांना शिक्षण घेण्यासाठी मदत करण्यासाठी 'समावेश निधी' स्थापन करण्याचा प्रस्ताव.

नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या मर्यादा

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० च्या पुढीलप्रमाणे मर्यादा सांगता येतील.

१. **भाषा लादणे**: लवचिकतेचे आश्वासन देऊनही विद्यार्थ्यांवर विशिष्ट भाषेची लादणी होण्याची शक्यता याबद्दल चिंता.
२. **अंमलबजावणीतील आव्हाने**: शिक्षणाच्या विविध स्तरांवर धोरणाच्या प्रभावी अंमलबजावणीबद्दल चिंता.
३. **डिजिटल डिव्हिडंट**: तंत्रज्ञानाची असमान उपलब्धता इंटरनेट संसाधने असलेल्या आणि नसलेल्या विद्यार्थ्यांमधील दरी वाढवू शकते.
४. **प्रमाणित चाचणीचा दबाव**: एकाच, उच्च-स्तरीय परीक्षेवर भर दिल्याने विद्यार्थ्यांमध्ये ताण वाढू शकतो अशी भीती.
५. **व्यावसायिक प्रशिक्षण गुणवत्ता**: व्यावसायिक प्रशिक्षण कार्यक्रमांच्या गुणवत्तेबद्दल आणि मानकीकरणाबद्दल चिंता.
६. **अपुरी पायाभूत सुविधा**: अनेक शाळांमध्ये योग्य पायाभूत सुविधांचा अभाव धोरणाच्या यशस्वी अंमलबजावणीत अडथळा आणू शकतो.
७. **सामाजिक आणि आर्थिक विषमता**: आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या वंचित विद्यार्थ्यांना बदलांशी जुळवून घेण्यात आव्हानांना तोंड द्यावे लागू शकते अशी चिंता.
८. **शिक्षक प्रशिक्षण**: नवीन शैक्षणिक दृष्टिकोनाशी सुसंगत होण्यासाठी शिक्षकांसाठी व्यापक प्रशिक्षण कार्यक्रमांची आवश्यकता.
९. **ग्रामीण-शहरी असमानता**: संसाधनांच्या असमान वितरणामुळे ग्रामीण आणि शहरी शैक्षणिक संस्थांवर वेगवेगळे परिणाम होऊ शकतात.

निष्कर्ष

विद्यापीठ/उच्च शिक्षण संस्था पातळीवर, कोणतेही एकच विद्यापीठ अस्तित्वात राहणार नाही परंतु

बहुविद्याशाखीय, समग्र वितरण प्रणालींमध्ये रूपांतरित होईल. "विद्यापीठ" हे एकच नाव प्रचलित असेल. MERU असतील, संशोधन अग्रभागी असेल. राष्ट्रीय संशोधन संस्था F ही एकच संस्था नियंत्रित करणारी संस्था असेल. उच्च शिक्षणाचे व्यवस्थापन करण्यासाठी HECI असेल. चार पैलू, म्हणजे नियमन - NHERC अंतर्गत असेल, NAC द्वारे मान्यता, HEGC द्वारे निधी आणि NHEQF च्या मदतीने GEC द्वारे शिक्षण.

थोडक्यात, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० हा एक परिवर्तनकारी रोडमॅप आहे जो भारताच्या शैक्षणिक परिदृश्याला आकार देण्यास आकांक्षा बाळगतो. समावेशकता, लवचिकता, नवोन्मेष आणि विद्यार्थ्यांच्या समग्र विकासावर लक्ष केंद्रित करून, हे धोरण अशा शिक्षण प्रणालीची कल्पना करते जी व्यक्तींना वेगाने बदलणाऱ्या जगात भरभराटीसाठी कौशल्ये आणि ज्ञानाने सुसज्ज करते. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० हे केवळ ज्ञानी नसून जिज्ञासू, जुळवून घेणारे आणि सामाजिकदृष्ट्या जागरूक नागरिक असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या पिढीचे संगोपन करण्यासाठी सामूहिक दृष्टिकोन प्रतिबिंबित करते.

संदर्भ सूची

- पंडितराव. मृदुल माधव, (२०१९) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०: उच्च शिक्षण संस्था/विद्यापीठ म्हणून विद्यार्थी, पालक, शिक्षक किंवा आपल्यासाठी त्यात काय आहे? Retrieved from <https://aujmsr.com/national-education-policy-2020-what-is-in-it-for-a-student-a-parent-a-teacher-or-us-as-a-higher-education-institution-university/>
- नंदिनी . नवीन शिक्षण धोरण, २०२० ठळक मुद्दे: शालेय आणि उच्च शिक्षणात मोठे बदल दिसतील. २०२० हिंदुस्तान टाइम्स . Retrieved from <https://www.hindustantimes.com/education/new-education-policy-2020-live-updates-important-takeaways/story-yYm1QaeNyFW4uTTU3g9bJO.html>
- नवीन शिक्षण धोरण, भारत सरकार, मानव संसाधन विकास मंत्रालय. २०२०. Retrieved from <https://www.mhrd.gov.in/nep-new>
- राष्ट्रीय कायदा विद्यापीठ दिल्ली . २०२०.

Retrieved from

https://www.nludelhi.ac.in/up-event1.aspx?id=35094https://www.aiu.ac.in/documents/AIU_Publications/AIU%20Books/Reimagining%20Indian%20Universities.pdf

- योग्यतेचे अस्तित्व, व्याख्या, अनुप्रयोग आणि उदाहरणे . विश्वकोश ब्रिटानिका. २०२०.

Retrieved from

<https://www.britannica.com/science/survival-of-the-fittest>

- पापथानासिओ एम . चार्ल्स डार्विन यांचे कोट्स. २०२०. सर्वोत्तम कोट्स.

Retrieved from

<https://www.best-quotations.com/authquotes.php?auth=882>

- आइन्स्टाईन ए . आपण आपल्या समस्या निर्माण करताना वापरलेल्या विचारसरणीने सोडवू शकत नाही. २०२०.

Retrieved from

<https://www.articulous.com.au/problem-solving>

- खसू . Retrieved from http://www.kkhsou.in/main/education/education_1948.html

